

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TELEPÜLÉSATLASZA

Történelmi atlasz szerkesztése geoinformatikai módszerekkel

Atlas of the settlements of medieval Hungary *Editing a historical atlas using geoinformatics methods*

Faragó Imre, Dr. Irás Krisztina

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
farago@map.elte.hu, iras@map.elte.hu

Összefoglalás

A középkori Magyar Királyság településhálózatáról, bár sok a hiányosság, nagy számú írott forrással rendelkezünk, amelyeket jól kiegészítenek a régészeti kutatásokból származó adatok. Utóbbiak egyre nagyobb számban jelennek meg, de együttes, összegző feldolgozásuk még várat magára. Sok egykori helység esetében gyakran támaszkodhatunk a határnevekben konzerválódott nevekre. Így rendelkezésre állnak olyan források, amelyekre támaszkodva létrehozható egy, a mai kor követelményeit kielégítő térbeli adatbázis a középkori Magyar Királyság településszerkezetéről. Ebből az adatbázisból, megfelelő szoftveres háttérrel tudtuk megszerkeszteni „A középkori Magyarország településatlaszát”.

Kulcsszavak: atlasz, középkori Magyarország, földrajzi nevek, lokalizálás, térinformatika.

Abstract

We have a large number of written sources about the settlement network of the medieval Kingdom of Hungary. Although a lot of information is still missing, a some pieces are supplemented with data from archaeological research. Such publications are appearing in increasing numbers, but their synthetical summaries are not written yet. For many former localities, we can often rely on names conserved in territorial names. Thus, historical and archeological sources can form the basis of a spatial database on the settlement structure of the medieval Kingdom of Hungary that satisfies the requirements of a modern geodatabase. From this database, with a suitable software background, we were able to compile the “Atlas of the Medieval Kingdom of Hungary”.

Keywords: atlas, Middle Ages, Kingdom of Hungary, geographical names, localization, GIS.

1. A középkori Magyarország fogalma

A középkori (1000–1526) Magyar Királyság területe a magyar dinasztiák (Árpádok, Anjouk, Hunyadi) irányítása alatt a kárpáti medencéket és többnyire a környező, Kárpátokon kívüli, Száván túli és Lajtán túli területeket is magába foglalta. Az Árpád-házi, majd Anjou-házi magyar királyok, ill. a Hunyadi Mátyás ellenőrizte és államépítéssel is összekötött terület Morvaország, Galícia, Bukovina, Moldva, Havasalföld, Drávántúl, Szlavónia, Bosznia, Dalmácia, Stájerország és Alsó-Ausztria történeti-földrajzi területekre is kiterjedt, lásd a mellékelt térképen Nagy Lajos államát (XIV. század). Ugyanakkor ennek a nagy kiterjedésű, katonai-politikai értelemben uralt területnek az integrált irányítása a középkorban sem volt folyamatosan jellemző, ekkor is többnyire elkülönült a Kárpátok ölelte törzsterület, amely főként dél felé, Bosznia és Szerbia (Rácország) irányában terjedt jelentősen tovább a törökkor utáni területhez képest. Ennek tulajdonítható, hogy a középkori településhálózat rekonstrukciója a magyar történettudományban soha nem terjedt ki a későbbi, az Osztrák–Magyar Monarchia idejére létrejött Magyar Királyság területén túlra, sőt a magyar tudomány a XIX. század 60-as éveitől egyre gyakrabban hangsúlyozta, hogy az 1526 előtti területiségben a dominanciát az 1848 utáni államterület adja, ezzel végeredményben le is mondvá a környező tájak magyar államföldrajzi és magyar etnikai kapcsolatának vizsgálatáról.

1.2. A középkori településhálózat jellemzői

A középkori Kárpát-medencei település állománya főképpen a sík- és alacsony dombvidéki tájakon jelentősen eltért a maitól. Egyrészt a helységek túlnyomó többsége apró- és törpefalu volt, lakosságuk legtöbbször nem érte el az 500 főt. A középkor végén a legnépesebb helység Buda volt, ekkor 14 ezren laktak a városban. A másik fontos, a mai hálózathoz képest jellemző tényező, hogy a falvak sűrűn helyezkedtek el egymás mellett. Ugyanakkor a falvak mérete tájanként eltérő volt. A Kisalföld elsősorban nagyobb lakosságú mezővárosias, az Alföld inkább aprófalvas volt. A középkori településhálózat, az élelmiszertermelési feltételek nyomán (megfelelő nagyságú művelhető föld), nem nyúlt a bükkerdők szintjénél magasabbra, így a népesség elsődlegesen a dombvidékeken, az alacsony hegyvidékekben és a szélesebb folyóvölgyek mentén sűrűsödött. Ugyanakkor a síkságok nagyterjedésű vízborítottsága miatt nem az Alföld és a Kisalföld volt a legsűrűbben lakott terület. A Szent István létrehozta Magyar Királyság hatalmi gyengülése a XV. században indult meg, majd Hunyadi Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála után az egyre szaporodó török betörések és a Habsburg királyok színrelépése nyomán a népességgyarapodás, így a településhálózat fejlődése is megtört a XVI. század közepére. A század második felének török háborúi, majd a XVII. századi felszabadító, illetve a Habsburg hatalom kiépítését célzó harcok nyomán Magyarország déli és középső részén hatalmas területek váltak lakatlanná, települések tömege pusztult el. Falupusztulás minden háborús időszakban volt, de több, összefüggő vármegyényi területre kiterjedő elhalás korábban nem volt jellemző. A XVI–XVII. századi pusztulás alapvető átalakulást okozott. Ez nem csak etnikai, hanem településszerkezeti változás is volt. A középkori településállomány sok területen nem éledt újjá, a XVIII. századi Habsburg-kormányzati telepítések nyomán inkább egy új településhálózat kialakításáról beszélhetünk.

2. A településhálózat rekonstrukciójának lehetőségei

2.1. A települések adatolása

A középkori településekről jelentős ismeretekkel rendelkezünk, ezek forrásai főként okiratok, adománylevelek, határjárási jegyzőkönyvek és adózással kapcsolatos kimutatások. E feljegyzések alapján születtek meg a különböző, a középkori településanyagot is összefoglaló, földrajzi művek. Magyarországi viszonylatban legjelentősebb Csánki Dezső „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” és Györffy György „Az Árpád-kor történelmi földrajza”, több kötetre rúgó műve. Ezeken az összefoglaló alkotásokon kívül számos, egy vagy több megyét feldolgozó munka is született, illetve az 1970-es évektől sok helyi, kisebb területet feltáró régészeti kutatás eredményeként bukkantak középkori települések nyomaira. Ezen munkák alapján képet kaphatunk a középkorban létezett, de a későbbi korok során elpusztult településekről. Ugyanakkor a településhálózatot a megmaradt írásos dokumentumok feldolgozásával rekonstruáló szakemberek műveikben kizárólag a középkori Magyar Királyság törzsterületével foglalkoznak, nem tekintenek ki a Kárpátokon túli tájakra. Mindezek nyomán atlaszunk főtérképi bemutatású területei – a fent említett kényszerűségből – nem foglalja a Kárpátokon kívüli, a Lajtán túli és a Száván túli tájak településföldrajzával, végeredményben azért, mert helytálló, feltáró adatok nem állnak rendelkezésünkre ebből a szempontból.

A települések helyzetének meghatározására felmerülhet a korai térképi ábrázolások használata, annak ellenére, hogy a középkor folyamán csupán kis méretarányú térképek készültek Magyarországról. Ezek között komoly névanyaggal rendelkezik az 1528-ban kiadott Lázár-féle térkép, mely kb. 1:1 200 000 méretarányban ábrázolja a középkori Magyar Királyságot, és annak közel 1400 települését. Az 1400 település közül a legtöbb napjainkban is létezik, azonban a térképen szerepel néhány olyan is, amely 1528 óta megsemmisült. Ugyanakkor ennek a műnek a használhatósága kétséges, amelyet elsősorban a kis méretarányval magyarázhatunk.

Az egykorú, megfelelő térképes források hiánya ellenére nagyon sok, hajdan volt helység neve őrződött meg a határnévanyagban. Ennek oka, hogy a település egykori helyét annak pusztulása után is a település nevével jelölte a környéken megmaradt vagy betelepült népesség, ezzel megőrizve a nevet az utókornak. A név az idők során gyakran kiegészült földrajzi köznévvvel, leggyakrabban a „puszta” szóval. Mindezek nyomán a határnévanyag, az egykori települések lokalizálásában a legfontosabb forrásnak tekinthető. Ugyanakkor a határnevek lokalizációra való felhasználása korlátozott, hiszen a középkorban a latin nyelv betűkészletével feljegyzett településnév és a határnév sokszor jelentősen eltér egymástól, nehezítve ezzel az azonosítást. Ennél is komolyabban hátráltatja a határnévanyag felhasználását az azóta végbement etnikai átalakulás és annak nyelvi következményei. Ilyen esetben szinte mindig történt névátvétel, de ilyenkor az adott földrajzi nevet az odaérkező népesség kisebb-nagyobb mértékben a saját nyelvére formálja. Ez lehet hangzásbeli, így írott formában jelentkező változás, de lehet a név egy részének vagy egészének fordítása is. Teljes névfordításkor, amennyiben az elpusztult település neve szónév volt, ismét kérdésessé válhat az azonosítás. Az azonosíthatóság leginkább akkor maradt meg, amikor a határnévként tovább élő egykori településnév az átvevő népesség nyelvében csak helyesírási különbséggel marad fenn.

A fentebb vázolt okokból kifolyólag a középkori települések lokalizálására olyan térképművek lehetnek leginkább alkalmasak, amelyek méretarányuknál fogva jelentős ha-

tárnévanyaggal rendelkeznek. A határnevek változékonysága (a legszerűlenebb, legkönnyebben megváltozó, eltűnő földrajzi nevek) miatt a lehető legkorábbi, a középkorhoz időben legközelebb álló térképek a legalkalmasabb a vizsgálatok elvégzésére. Az első katonai felmérés szelvényeinek határnév anyaga meglehetősen hézagos, a főként német felmérők a magyar nyelvű határneveket gyakran elírták, és a neveket sokszor nem megfelelő helyen ábrázolták. Ebből kifolyólag a második katonai felmérés sokkal jobb alapot nyújt a határnevek között megbúvó településnevek felkutatására. Ezeken a szelvényeken már több határnév található, mint az első felmérésén, helyesírásuk is megbízhatóbb, sokkal biztosabb a térbeli elhelyezkedésük is. A harmadik katonai felmérés névanyaga határnevek szempontjából a legbővebb, sokszorosan több név található rajta, mint a megelőző felmérésekéin, ugyanakkor e szelvények készülési ideje már jócskán eltávolodik a középkortól. A harmadik katonai felmérés szelvényeinek olvashatósága főleg hegyvidékes területeken a csíkosásos domborzatábrázolás sötét tónusa miatt nehézkes lehet.

2. ábra Sárás, Nyika (kétszer) és Csima nevű, a törökkorban elpusztult települések (Esztergom vármegye) neveinek megjelenése határnévként a III. katonai felmérés szelvényén

Nagyon hasznos forrást nyújtanak a határnevek közti településnevek azonosítására a XIX. században készült kataszteri felmérés lapjai. A XX. század történéseinek következtében az egész középkori országterületre nem áll rendelkezésre olyan újabb összefoglaló anyag, amely lehetővé tenné a határnevek tanulmányozását. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak nagy méretarányú térképezése különböző szinten és méretarányban folyt, ráadásul sokhelyütt ideológiai okokból a magyar földrajzi névanyagot államnyelvi alakokkal cserélték fel. A mai országterületre nézve jelentős mennyiségű határnév található a polgári topográfiai térképek 1:10 000 méretarányú szelvényein és a különböző kataszteri térképeken, így ezek is tartalmaznak egykori települések helyét rejtő neveket. Az egész országot vonatkoztatva, de vármegyei bontásban, talán legrészletesebb térképek Györffy György „Az Árpád-kor történeti földrajza” című könyvének mellékleteként jelentek meg. Ezek a kb. 1:300 000 méretarányú térképek ábrázolják szinte az összes, a 15. század végén létezett települést, és azok egymáshoz képesti viszonyát. Ugyanakkor ezek a térképek rendelkeznek néhány komoly hiányossággal. Nem alkotnak egységes rendszert, minden megye részleges szigettérképként került bemutatásra, egyúttal a telepü-

léseken kívül csupán vázlatos vízrajzot és a ma ismert középkori úthálózat rajzát tartalmazták. Emiatt a településeknek inkább csak az egymáshoz való viszonya olvasható le, mintsem pontos elhelyezkedésük.

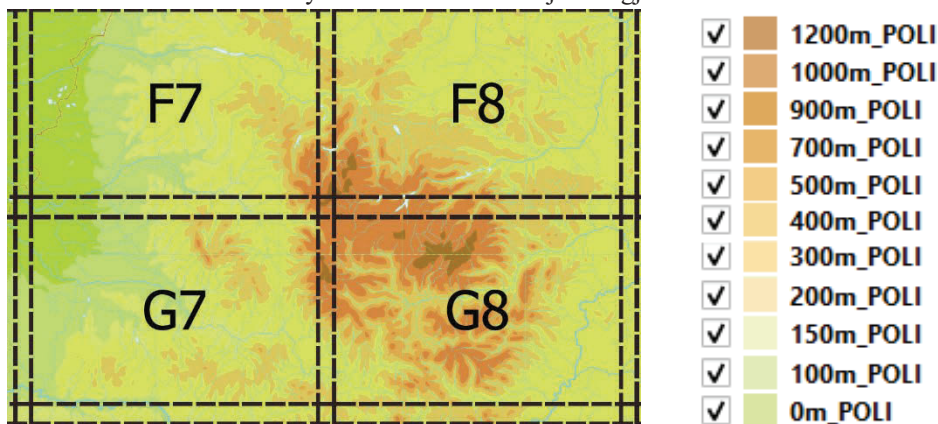
2.2. A települések térbeli megjelenítése

Az atlasz munkálatai 2018-ban kezdődtek. A feladat összetettsége, és az egyes munkarészek térinformatikai vonatkozásai miatt bizonyos feladatrészek az Intézet hallgatóinak értékes közreműködésével készültek el.

A mű térképi része 64 oldalpárból áll, amelyeken a térképlapok méretaránya 1:200 000. Annak ellenére, hogy a lapokon elsősorban történelmi adatokat ábrázolunk, lehetséges volt a szerkesztési munkák nagy részét térinformatikai (ArcGIS és QGIS) környezetben elvégezni. A térképlapok kartográfiai szerkesztését egy komplex térinformatikai adatbázis létrehozása előzte meg, amely vektoros és raszteres alapanyagok mellett a lehető legrészletesebb történelmi település-adatbázist is magába foglalja.

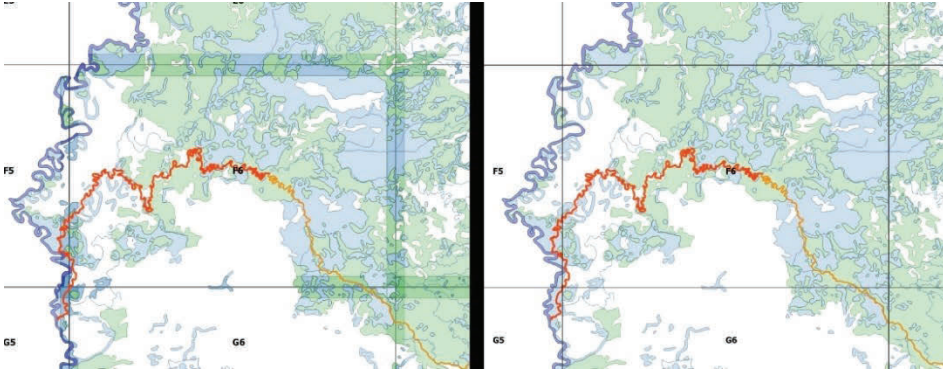
A térképek vetülete a web-Mercatornak is nevezett, szögártó pseudo-Mercator vetület Kárpát-medencére optimalizált formája, ahol a 47° szélességi kör hossztartó. A vetület kiválasztásánál lényeges szempont volt, hogy az adatbázist a későbbiekben könnyen továbbfejleszthessük, és a létrehozott atlasz digitális (webes) felhasználásra is alkalmas legyen.

A térképi rajz alapját adó domborzatrajz nagy felbontású SRTM modell felhasználásával készült. A települések elhelyezkedésének sajátossága, hogy az alacsonyabb térszíneken (alföldeken, hegylábakon) igen sűrűn, helyenként a méretarányhoz képest extrém sűrűn helyezkednek el, míg a hegyvidékek magasabb területein nem, vagy csak alig fordulnak elő. E térbeli inhomogenitás miatt a magassági intervallumok kisebbek az alacsonyabb területeken és nagyobbak a magasban fekvő területeken, így a sűrűbben lakott területek domborzati viszonyait részletesebben tudjuk megjeleníteni.

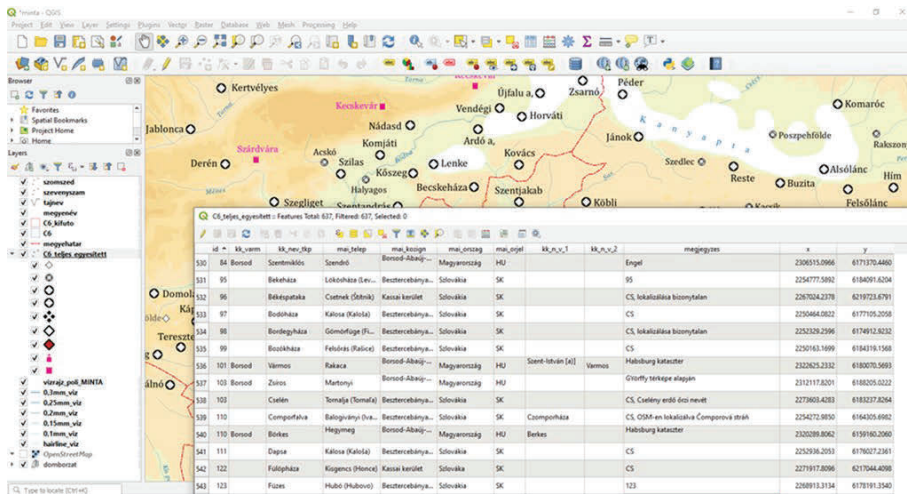
3. ábra A domborzatrajz részletessége négy szelvényen SRTM alapján (balra) és a hipszometria intervallumai (jobbra)

Az atlasz második fő elemcsoportja a különféle vízrajzi elemeket magába foglaló adatbázisrész. A folyók, patakok, időszakosan vagy állandó jelleggel előtött területek megjelenítése fontos része a munkának, mert ezek az elemek alapvető fontossággal bírtak a településszerkezet térbeli fejlődésében. A vízrajz digitalizálása során, a folyók és állóvizek mellett, külön elemként ábrázolnunk kellett vizenyős, mocsaras területeket is. A rendelkezésre álló adatok hiánya miatt ezen területek pontos elhelyezésében a forrásanyagokban is nagy a bizonytalanság. A vízrajzi tartalom elkészítéséhez főként a harmadik katonai felmérés 1:200 000 méretarányú szelvényeit használtuk, mert az ott megjelenített adattartalom részletessége hasonló az atlasz vízrajzától elvárt részletességéhez.

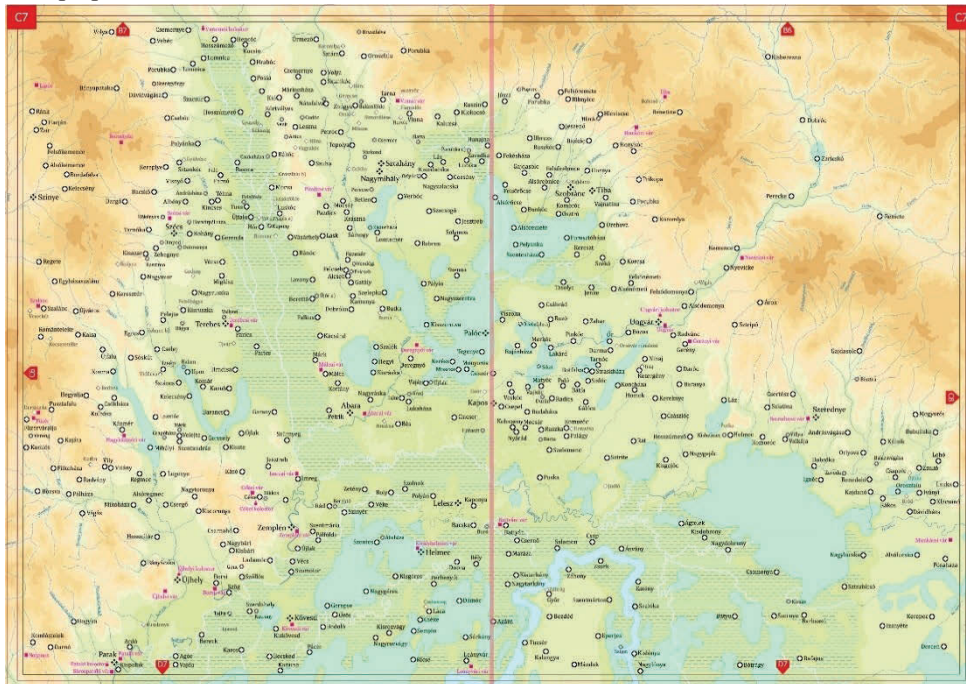
4. ábra A vízrajzi elemek rajzolatának korrekciója a szomszédos szelvényhatárokon.
A vörös és narancs munkaszínek különböző folyószakasz-típusokat jelentenek.

Atlaszunk fő tematikája a középkori Magyar Királyság területén valaha létezett települések hálózata. Ez a hatalmas földrajzi névanyag a végleges település-adatbázisban nagyságrendileg 19 000 lokalizálható, 1300 nem lokalizálható, 3000 bizonytalanul lokalizálható települést tartalmaz, ami összeségében körülbelül 23 500 tételt tesz ki. A települések névanyagának megszerkesztése és ábrázolása volt a legösszetettebb feladatunk. A megjelenített, közel 500 évet kitevő időszak alatt megszámlálhatatlanul sok, településeket és településneveket érintő változás történt a Királyság területén. Például a települések fejlődésük során más településekkel összeolvadhattak, eltűnhettek örökre, vagy az eltűnésük után ugyan azon a területen, új néven kialakulhatott egy új település. A múltbéli változások ilyen sokfélesége miatt a települések térképi kategorizálása, megjelenítésének módja csak az egyes települések történeti fejlődésének ismeretében történhetett meg.

5. ábra Részlet a települések adatbázisából

A települések nevei mellett egyéb történelmi névrajzi elemeket, például névváltozatokat, tájneveket és folyóneveket is gyűjtöttünk. A névváltozatok, az anyag nagy mennyisége miatt, csak a digitális adatbázisban kaptak helyet, de a táj-, és folyónevek a térképlapokra is felkerültek.

6. ábra Az elkészült C7-es oldalpár

2.3. A kartografálás módja

Az atlasz egyik lényegi tartalmi része az a 64 térképszelvény, amelynek hivatása az 1526 előtti településföldrajzi állapotok bemutatása. Ez a tartalom nem nélkülözheti az ábrázolt terület középkorra visszavetített vízrajzi jellemzőit sem, így az adatfeltárás és a kartográfiai szerkesztés e téren egyrészt a középkori vízrajzi tényezők rekonstrukcióját, másrészt a középkori, 1000 és 1526 között létezett településhálózat rekonstrukcióját tartalmazza. A kartográfiai bemutatás alapjait 1:200 000-es névleges méretarányban (a térképszelvények valós méretaránya: $1:204\,599,5 = 1:204\,600$), szögtartó pszeudo-Mercator-vetületben (web-Mercator-vetület), (hossztartó a 47° szélességi kör), hipszometrikus domborzatábrázolási alapon dolgoztuk ki.

Ugyanakkor a Középkori Magyarország településatlaszában szükséges foglalkoznunk azzal a jelenséggel, hogy az 1526 előtti Magyar Királyság területi értelemben messze túlnyúlt a későbbi, a Habsburg királyok által irányított és az 1867-es kiegyezési törvénnyel létrejött (az I. világháborút lezáró Párizs környéki békét megelőzően utolsó) Magyarország határain. Bár településhálózati értelemben nem, de hatalmi-politikai, illetve magyar etnikai és nem utolsó sorban magyar helynévi okokból szükséges egy ilyen tematikájú atlaszban a középkori területi állapotok bemutatása. Ezért atlaszunkban egy összefoglaló, Kárpát-térséget bemutató kivágatban bemutatjuk az 1000 és 1526 között fennálló hatalmi állapotokat, mégpedig kb. 100 évenkénti bontásban. Így jöttek létre az alábbi, kétoldalas megoldásban kialakított térképek: (1) A Kárpát-térség 1000–1038 között (Szent István uralkodása), (2) A Kárpát-térség 1200 körül, (3) A Kárpát-térség 1300 körül, (4) A Kárpát-térség 1380 körül (Nagy Lajos uralkodása), (5) A Kárpát-térség 1490 körül (Hunyadi Mátyás uralkodása), (6) A Kárpát-térség 1526–1541. Ezek az összefoglaló térképek 1:2 000 000-s méretarányban mutatják be a Kárpát-térség hatalmi-politikai és közigazgatási állapotát a megadott időszakokban.

2.4. A középkori településhálózat ábrázolása

A középkorban létezett, de bármilyen okból elpusztult települések létezésének forrásai az egykorú feljegyzések, okiratok, adóösszeírások, de a régészeti kutatások is számos falu helyét adták meg. Főképpen e feljegyzések alapján születtek azok az összefoglaló történeti munkák, amelyek adatait munkánkban felhasználtunk. Annak ellenére, hogy hatalmas mennyiségű elpusztult településről tudunk, ezek helyzetének pontos meghatározása akkor is nehéz feladat, amikor a települések neve és valamilyen helyadat rendelkezésünkre áll. Ennek oka, hogy az adatok nem megegyező minőségűek, így pontos térképi ábrázolásukra nem mindig van lehetőségünk. Kartográfiai szemszögből egy elpusztult középkori településről rendelkezésre álló adatok alapján három nagy fogalmi csoportot tudunk felállítani. Ezek a lokalizáció pontossága alapján születtek: (1) pontosan lokalizálható, (2) megközelítőleg lokalizálható, (3) nem lokalizálható.

A pontosan lokalizálható (1) csoportba soroljuk az összes olyan települést, amely ma is élő vagy valamilyen megmaradt építmény, régészeti lelet alapján egy adott (ismert) földrajzi helyhez köthető, felszíni lelet hiányában, a források alapján egyértelműen azonosítható, a terepen néhány négyzetkilométernyire behatárolható területhez köthető.

A megközelítőleg lokalizálható (2) csoportot két típus építi fel. Egyrészt azok a települések alkotják, amelyek egykori elhelyezkedése a rendelkezésre álló források alapján nem szűkíthető le néhány 10 négyzetkilométernél kisebb területre. Ugyanakkor azok a

helységek is ide tartoznak, amelyekről van forrásunk, de azonosításában nem vagyunk egészen biztosak. Többnyire földrajzi nevek adnak ilyenkor segítséget. Sok egykori helység neve ma is élő határnévanyagban őrződött meg. Ezek azonosítását nehezíthetik az újkori etnikai változásokkal együtt járó nyelvi átalakulás. Amikor a település nevéhez hasonló hangzású idegen névalak őrződött meg, de egy másik nyelven, a megfeleltetés kérdéses.

A nem lokalizálható (3) csoportba tartozik minden olyan település, amely helyzetéről nem rendelkezünk megfelelő topográfiai adatokkal, így a helység nem helyezhető el egy közepes méretarányú térképen. E csoport létjogosultságát elsősorban az adja, hogy a település egykori létéről tudunk, de sokszor csak annyit, melyik vármegyében feküdt. Ezek a kategóriák eltérő jelminőséggel az atlasz főterképi lapjainak legfontosabb tematikus elemeit adják. A fenti kategóriákba soroltan egy település csak akkor került fel a térképszelvényekre, ha neve ismert volt, ennek hiányában a generalizálás során az elhagyást alkalmaztuk.

A falusias településeken túl az atlasz külön kategóriaként jeleníti meg a középkorban a hierarchia csúcsán elhelyezkedő, ma úgy mondanánk „városi típusú” helységeket. Ezek a (1) szabad királyi városok és bányavárosok és a (2) mezővárosok. A konkrétan vett települések mellett a középkorban léteztek településként funkcionáló, de mai fogalmaink szerint nem kifejezetten településként jellemezhető lakott helyek. Ezek a várak és a kolostorok, amelyeket külön kategóriaként vettünk bele a jelkulcsba.

2.2. A településnevek rekonstrukciója

A középkorban lejegyzett helyneveket atlaszunk ún. modernizált névalakkal, vagyis a mai magyar nyelv helyesírásába áttéve ábrázolja. Fontos szempont, hogy a településnevek helyesírásában ma alkalmazott egybeírást is követjük a névanyagban, így a középkori nevekben előforduló elő- és utótagokat is egybeírjuk a név alaptagjával. Ugyanakkor a nevek pontos alakját a középkori lejegyzett formákból visszafejteni nem egyszerű dolog.

A magyar nyelv hangjait eredetileg az „egy hang – egy jel” elven a mindennapokban egyszerűen csak rovásírásnak nevezett jelkészlettel jelölték. Ezt az írást nevezik kárpát-medencei írásnak vagy székely írásnak is. Kialakulása az ősi múltba vész, használata évezredekig volt. A Szent István-kori államrendben, majd azt követően, a feudális Nyugat-Európába való betagozódás korában a rovott nyelvméleket megsemmisítették, a rovással feljegyzett szövegek, mint „pogány írások” az enyészeté lettek. Ugyanakkor a rovás nem tűnt el egyik napról a másikra. Ismereteink szerint a középkorban még két fő változatát használták, a közemberek által rótt székely írást és az íveltebb formákat mutató pálos rovást.

A latin betűkkel lejegyzett írott névanyag a magyar nyelvű helynevek körében elsősorban a középkori adománylevelekben, oklevelekben és más írott feljegyzésekben jelenik meg. A XI. századtól a középkori oklevelekben a magyar szavakat – ezek főképpen helynevek és személynév voltak – a latin 25 hangjelével próbálták meg leírni. Ezt a megoldást nevezi az akadémiai nyelvtudomány „ómagyar helyesírásnak”, lévén az írott források már csak ebből az időből maradtak meg. E helyesírás nagy nehézsége volt a 47 magyar hangnak a 25 latin betűvel való jelölése. A latinból hiányoznak az elől képzett ajakkerekítéses magánhangzók, az ö, ő, ü, ű, a mássalhangzók közül a palatális képzéshelyűek, a ty, gy, ny, ly, valamint a zárréshangok (affrikáták), a c, cs, dzs. Emiatt a latin hangjelöléssel való írásban eleinte elkerülhetetlen volt, hogy több hangot azonos betű jelöljön. Az írástudók ennek az ellentmondásnak az oldására alkalmazták a betűkapcsolatokat, vagyis már meglévő betűket kombináltak egymással, illetve mellékjeleket vezettek be, amelyeket társí-

tottak a latin betűhöz. Később mindkét megoldás szervesen beépült a magyar helyesírásba. Így jöttek létre a kettős mássalhangzóink betűkapcsolatai, a cs, dzs, gy, ly, ny, sz, ty, zs, a magánhangzók körében pedig a mellékjelekkel jelöltek, az ékezetes betűink, az á, é, í, ó, ö, ő, ú, ü, ű. A ma használt formák sok évszázad újításaival alakultak ki.

A latin betűkkel írt magyar szövegelemek legkorábban kialakult rendszere az ún. kancelláriai helyesírás volt, amely szorosan összefüggött a magyarországi oklevelezési gyakorlat kibontakozásával, különösen a XII. század végétől, III. Béla korától. Az oklevelekben előforduló magyar szavak, személynevek és helynevek lejegyzése során alakult ki az a hangjelölési mód, amelyet azután a magyar szövegek írására később is alkalmaztak. Az Árpád-kori szövegemlékek mind ebből a hagyományból merítenek. A kancelláriai helyesírás alapelve a betűkapcsolatok bevezetése volt, de van több példa arra is, hogy rokon hangokat azonos betű jelöl. A mássalhangzók körében az sz és a z hangok közös jele a z volt, az s és a zs hangok közös jele pedig az s, de e két betű egészen a XVI. század elejéig leggyakrabban egy-egy sajátos betűváltozat formájában jelentkeznek: ſ, illetőleg ꝛ formában. Az affrikáták közül a c jele ekkor többnyire a c, a szintén affrikáta cs hangot leggyakrabban a ch jelölte. A dzs jelölésére a g szolgált, később, amikor a g mássalhangzó gy-vé alakult, a g-s írásmód továbbra is megőrződött, illetve gy formában folytatódott tovább. A palatális mássalhangzók, a ty, gy, ly, ny írására gyakran a velük rokon nem palatális hang betűjét, a t, g, l, n-t alkalmazták, de ugyanezekre a mássalhangzókra a betűkapcsolatos megoldás is előfordult, tehát a később általánossá vált ty, gy, ly, ny. A székely (rovás) írásábécében lévő erős h (nemzetközi nyelvészeti jelöléssel χ) esetében a ch, a zöngés h (nemzetközi jelölése γ) esetében a h jelölést alkalmazták. A k hangnak évszázadokon át kettős jelölése volt. Részben a latinból átvett c, de gyakori volt a k is, amely elsősorban e és i előtt jelent meg. A rövid magánhangzók körében is több magyar hang van, mint ahány latin betű. A hátul képzett á, a, o, u magánhangzónak csak három betű felel meg: a, o, u. Hasonló módon az elől képzett e, ë, i hangra is csak kettő: e, i. Így elkerülhetetlen volt, hogy egy-egy betűnek kettős hangértéke legyen. Eleinte az a betűt az a-ra alkalmazták, így előfordult, hogy a labiális â-ra már az o utalt, ebből adódóan az o-ra az u, tehát az egész rendszer felfelé tolódott, amiből a mai kutató számára jellegzetes kettős olvasati lehetőségek származnak. Az ü jele az u és a v betű volt, de általában ugyanezt alkalmazzák az ö-re is. A hosszú magánhangzók jelölése legtöbbször megegyezik a megfelelő rövidekével, de előfordult betű kettőzés is, így az ó = oo, az á = aa stb. Az ő esetében nem a rövid magánhangzó jele adja a kiindulópontot, hanem a hangtörténeti előzménynek tekinthető kettőshangzó, az ë. Mindezekkel együtt egyes betűk egyaránt jelölhettek magánhangzót és mássalhangzót is, így ma önálló betűk akkor egyazon hang változatainak számítottak. Ilyen volt az i és y kettőssége, mindkettővel i hangot jelöltek. Az u, v, w jelölést egyaránt alkalmazták az u, ú, ü, ű, v hangokra és a két ajakkal képzett v-hangra (ezt a nemzetközi nyelvészetben β -val jelölik).

A XV. század második felétől változott meg a kódexírás helyesírási rendszere. A kódexek egy részében folytatódott a korábbi betűkapcsolatos, azaz mellékjel nélküli íráshagyomány. Ez jellemző a Jókai-kódexre, a Ráskay Lea által másolt kódexekre, valamint a Domonkos rend emlékeire. Vele párhuzamosan kialakult egy új irányvonal is, amely a Husz János által, 1412-ben kidolgozott, a cseh helyesírást megreformáló megoldáson alapult. Husz vezette be az „egy hang – egy jel” alapelvet, s jött létre a mellékjeles betűkkel kiegészített, a cseh nyelvre adaptált latin betűs ábécé. Magyarországi követői teljesen az ő szellemében jártak el, így jöttek létre a magyar hangkészletre kialakított, első mellékjeles megoldások. Első képviselői a Husztita Biblia szövegeit tartalmazó Bécsi-kódex, a Münchener-kódex és az Aporkódex volt. Ezekben a könyvekben már határozottan

érvényesül az a törekvés, hogy minden hangnak saját jele legyen. Azok a párok, amelyekre a kancelláriai helyesírásban közös betű utalt, mellékjelek segítségével immár elkülönülnek egymástól. Ebben a rendszerben az sz hangot *z*, z hangot a *z* betű jelöli. Vele párhuzamosan az s hangnak az *s*, a zs hangnak az *ś* felel meg. A palatális mássalhangzók többségére is mellékjeles betű utal: a *ty* jele például a *tʃ*. Elkülönül az u és az ü, illetve a zárt *ë* jele *e*, a nyílt *e* jele *è*, ezekkel a jelekkel. Különleges betűk is születtek. A *cs* jelölésére szolgáló *L*, és az *ö*, *ő* hangokra utaló *o*. A XVI. századi nyomtatványokban kezdett kialakulni a hosszú magánhangzók ékezzettel való jelölése, de ebben a korban írott nyelvi normákról még nem beszélhetünk, hiszen a kétfő helyesírási típus párhuzamosan élt egymás mellett, sőt az írásgyakorlatban még keveredett is. A magyar nyelvű kódexirodalom jelentős része ilyen „keverék” helyesírást képvisel, a nem mellékjeles és a mellékjeles helyesírás elemei egyaránt megtalálhatók bennük.

A fentiekből következik, hogy a korai feljegyzésekben található névanyag értelmezése nem feltétlenül ad egyalakúságot, illetve nem tudjuk bizonyosan, hogy az adott hangjelöléssel lejegyzett forma egyes betűi pontosan milyen hangot jelöltek. Gyakori a tévedési lehetőség az *sz*, *z*, *s* hangok körében, ezek jelölésében sok ingadozást láthatunk. Pl. a Szamos neve előfordul *Zomus*, *Sommus* alakban is. Gyakori a magánhangzók cseréje, nem tudjuk bizonyosan, hogy a különböző időkben különböző magánhangzókval lejegyzett neveket ténylegesen eltérő magánhangzókval ejtették vagy a leíró személyének változása, illetve az adatközlők kiejtésének különbsége adja az eltérést. Általában a mély hangrendű magánhangzók (*a*, *o*, *u*) és a magas hangrendűek (*e*, *i*, *ü*) gyakorta váltakoznak ugyanazon objektumot jelölő név különböző korú formáiban, de gyakran egymással párhuzamosan is. Olyan eset is van, amikor a névnek magas és mély hangrendű párja nagyjából egy időben került lejegyzésre. A felismerhetőséget rontja, hogy a *v* jellel egyaránt jelöltek *v* hangot és magas hangrendű magánhangzókat, főképpen *ü*-t.